

IŠ LIETUVOS FILOSOFIJOS PALIKIMO

VOSYLIUS SEZEMANAS

LAISVĖS PROBLEMA*

Taigi laisvė tikra, konkrečia prasme neturi neigti būtinumo ir privalomumo, bet turi reikštis būtinumo ir privalomumo ribose, nes priešingu atveju ji visiškai nerealizuojama žmogaus gyvenime. Šita konkreti laisvė negali būti abejinga elgesio ir veikimo *materialiai pusei*, turiniui. Tai reiškia, kad žmogaus laisvė pasirodo ne tuo, kad jis kiekvienu momentu elgiasi arba veikia savavališkai, bet tuo, kad jis veikia kaip tik *tokiu*, o ne kitokiu būdu. Vadinasi, laisvei svarbu, ką žmogus daro, t. y. veiksmo tikslas ir realizavimo būdas. Be to, laisvė organiškai susijusi su *asmenybės* esme. Laisvas yra tas aktas, kuris gimsta iš subjekto *Aš* centro, t. y. iš jo asmenybės. Taigi trys pagrindiniai momentai, į kuriuos reikia atsižvelgti nagrinėjant konkrečios (neformalios) laisvės problemą, yra šie: 1) laisvės santykis su būtinumu ir privalomumu, 2) laisvės ryšys su elgesio materialia puse (turiniu) ir 3) laisvės priklausomumas nuo asmenybės.

Žmogus veikia reaguodamas į aktualią situaciją. Šita reakcija gali būti viena arba kita, t. y. kiekvienoje situacijoje glūdi daug reagavimo galimybių. *Formaliu* atžvilgiu subjekto laisvė pasireiškia tuo, kad jis pats savo nuožiūra gali pasirinkti vieną arba kitą galimybę. Bet *materialiu* atžvilgiu laisvė apsprendžiama tuo, kokią galimybę jis pasirenka. Ką tai reiškia, kaip tai reikia suprasti, paaiškės analizuojant šios materialios laisvės konkrečius pasireiškimus.

Panagrinėkime, pavyzdžiui, *intelektualinę žmogaus veiklą*, jo darbą mokslo srityje. Kokiais atvejais galima kalbėti apie šios veiklos laisvumą? Tikras mokslinis darbas — tai ne mokymasis, žinių įgijimas, bet savarankiškas tyrinėjimas, kuris nesibaigia tuo, kad atgaminama arba kartojama tai, kas buvo anksčiau kitų žmonių padaryta. Tyrinėti — tai reiškia plėsti ir gilinti mokslą: plėsti — atrandant naujus faktus arba fenomenus, priklausančius duotajai mokslo sričiai, arba taikant bendrus mokslo principus vieno arba kito fenomeno aiškinimui: gilinti — apibendrinant ir tobulinant mokslo pradmenis arba aiškinant faktus nauja tvirtesne ir tikslesne teorija (hipoteze). Bet tokiu būdu plėsti arba gilinti mokslą gali vien tas, kas pasisavino šio mokslo pagrindus, kas laisvai orientuojasi visoje jo

* Pabaiga. Pradžią žr. „Problemos“ — 39 ir „Problemos“ — 40.

faktinėje medžiagoje ir valdo ypatingus jo metodus. Jo žinojimo lygis turi sutapti su bendru lygiu, kurį yra pasiekęs duotasis mokslas. Kitaip jis nesugebės suvokti, kokios problemos *aktualios* ir turi būti nagrinėjamos, kad mokslas galėtų žengti pirmyn, ir jis rizikuos atrasti tai, kas jau seniai yra atrasta, žodžiu, kitaip jis galės vien atgaminti ir pakartoti tai, kas jau anksčiau buvo žinoma. Nors žmogus tuo išplečia savo asmenines žinias, tačiau pačiam mokslui tai nieko neprideda. Vadinas, tyrinėjimo aktualumas ir objektyvus vaisingumas pareina kaip tik nuo to, kad mokslininkas jau yra pasisavinęs mokslo raidos rezultatus, t. y. jo praeities išvadas. Jis gali žengti pirmyn tik pradėdamas nuo to taško, kurį yra pasiekę jo pirmtakai. Tokiu būdu esamasis mokslo padėties aktualumas yra apsprendžiamas jo *praeities*. Bet tai nereiškia, kad dėl to į jau vienareikšmiškai apibrėžtas ir tas kelias, kuriuo einant gali būti išspręstos iš šitos mokslo padėties arba situacijos kylančios problemos. Kiekvienoje tokioje situacijoje glūdi daug galimybių; ji panaši į kryžkelę, kurioje susieina daug kelių. Bet ne visi keliai veda prie tikslo (prie problemos sprendimo), dauguma iš jų tėra klystkeliai. Mokslininkas gali pasirinkti vieną arba kitą kelią. Bet mokslo pažangai svarbu ne tai, kad pasirinkimas pareina nuo laisvos jo nuožiūros, bet vien tai, kad jis pasirinktų tą kelią, kuris įgalina išspręsti nužymėtą aktualią problemą arba mažiau mažiausiai pastūmėti pirmyn šios problemos analizę ir jos sprendimą. (Problema gali būti iškelta, pavyzdžiui, tokia: surasti tam tikrą fenomenų dėsningumą; arba taip apibendrinti jau žinomą dėsningumą, kad jis suvienytų skirtingas reiškinių grupes; arba nušviesti naują tiriamojo objekto aspektą, kuris leistų pažinti jo esmę, struktūrą, arba sudaryti tokias eksperimentavimo aplinkybes, kurios įgalintų stebėti tuos reiškinius, kurie anksčiau nesiduoavo stebimi, ir pan.) Jei mokslininkas pasirenks kaip tik tinkamiausią kelią, tatai nebus tik atsitiktinė klotis, nepareinanti nuo jo mokėjimo ir jo proto sugebėjimų; jis surado teisingą kelią todėl, kad galbūt grynai intuityviai, pats to neįsisąmonindamas, išvydo ir suvokė tai, kas kitiems nebuvo prieinama arba ko kiti nepaisydavo. Tai reiškia: jo intelektualinis lygis šioje srityje yra platesnis ir atviresnis, jo mąstymas nesuvaržytas tam tikrų įpročių, įsigalėjusių schemų, jis moka žiūrėti į fenomenus ir kitokiu būdu, suartinti skirtingiausius dalykus, atradamas juose paslėptą giminingumą, arba jis suvokia viešpataujančių ir visų pripažįstamų teorijų reliatyvumą ir drįsta abejoti jų teisingumu, arba jis tiek gilina ir tikslina fenomenų analizę, kad įrodo sudėtingumą tokių fenomenų, kurie anksčiau buvo laikomi paprastais, ir skiria tai, kas rodėsi surišta neperskiriamu ryšiu, ir t. t. Kiekvienas reikšmingas pažinimo žingsnis visuomet išplečia jį dvejopa prasme arba kryptimi. Jis nugali tam tikrą žinojimo abstraktumą ir netikslumą, iš vienos pusės, įsigilindamas į konkrečią faktų analizę, iš antros pusės, kurdamas naujas sąvokas arba teorijas, leidžiančias susisteminti ir glaudžiau surišti duotosios mokslo srities žinias ir faktus. Vadinas, mokslo pažanga vyksta tuo keliu, kad išeinama už pasiekto žinojimo ribų ir pridedama jam kažkas nauja, bet tai, kas pridedama, turi sudaryti naują platesnę sferą, apimančią anksčiau

buvusią sferą arba naujai ir tobuliau ją tvarkančią. Tiktai šiuo atveju tai bus žingsnis pirmyn, t. y. žingsnis, kuriuo įvyksta ir pasireiškia mokslinė kūryba. Pavyzdžiui, A. Einšteino reliatyvumo teorija remiasi tikslia ir smulkia analize tų konkrečių aplinkybių, nuo kurių pareina įvykių, fenomenų matavimas. Šita analizė parodo, kad reikia skirti du dalykus: ar ta sistema, kuriai priklauso stebėtojas ir kurioje įvyksta matavimas, sutampa, ar nesutampa su ta sistema, kuriai priklauso matuojamas įvykis. Anksčiau, iki A. Einšteino, šito skirtumo nebuvo paisoma. Tokios analizės rezultatai parodo, kad laikinė ir erdvinė fenomenų determinacijos yra glaudžiai surištos ir apskritai negali būti skiriamos viena nuo kitos, kad esama tam tikros jų savitarpio priklausomybės.

Taigi mes galime apibūdinti kūrybinio akto mokslo srityje ypatybes. Išeidamas už duotosios sferos ribų, jis neigia jos ribotumą ir užbaigtumą. Tatai yra šiame akte glūdis neigiamas momentas, kuriame pasirodo formalioji laisvė (t. y. nepriklausomumas nuo šios sferos ribų). Bet šitą neigimą papildo antras, *teigiamas* momentas — pozityvūs tyrinėjimo rezultatai, kurie tobulina, išplečia, iš naujo pertvarko ir organizuoja duotąją mokslo sritį arba tam tikrą jos dalį. Jei pirmas, neigiamas momentas nelydimas antrojo, teigiamo momento, tai kūrybinio akto laisvumas pasilieka tuščias, bergždžias ir net abejotinas, nes neigimas, kaip mes matėme, nėra savarankiškas, jis visuomet remiasi teigimu. Jei jis tiktai neigia esamąją žinojimo būklę, pasiektą jo laipsnį, tai jis tuo dar neišeina už jų, bet nurodo tik išėjimo, taigi ir laisvės, galimumą. Kad kūrybinio akto laisvė įvyktų, reikalinga, kad neigimas vestų prie teigimo. Vien šitas teigimas gali pateisinti ir patį neigimą. Tai mums aiškiai liudija, kad formalioji laisvė jokiū būdu nesutampa su tikra konkrečia laisve, bet sudaro tiktai tam tikrą būtiną jos momentą, kuris, atskirai imamas, neturi teigiamos vertės. Tačiau, antra vertus, tenka pripažinti, kad šitas neigiamas momentas yra *būtinis* ir kad laisvė negali be jo įvykti, nes kurti nauja galima vien nugalint seno ribotumą ir netobulumą.

Mes prieiname išvados, kad laisvė pilnai pasireiškia tiktai kūrybiniame akte. Tai mums patvirtina ir *meno sritis*. Tiesa, tarp meno ir mokslinio pažinimo raidos yra vienas esminis skirtumas. Mokslo raida savo esme yra tolydi. Kiekviena nauja stadija prašoka anksčiau buvusias arba platumu, arba gilumu; vadinasi, rutuliojimosi procesas visuomet vyksta maždaug ta pačia kryptimi. Meno gyvenimas nepasižymi tokiu vienodumu. Jo plėtra gali vykti įvairiomis kryptimis. Ir nauja raidos stadija (naujas stilius) savo tobulumu ir estetiniu reikšmingumu toli gražu ne visuomet pralenkia anksčiau buvusią; ji gali būti priešinga ankstesnei, t. y. priskirti sprendžiamąją reikšmę visiškai kitokiems meno veikalo momentams arba veiksniams (pavyzdžiui, gotika ir renesansas). Tačiau šiaip ar taip, aišku, kad ir meno srityje kūrybinio akto laisvė nėra neribota. Ir ne tik subjektyvia prasme — kad paties menininko-kūrėjo pajėgumas arba sugebėjimas apribotas jo prigimties, jo individualybės, bet ypač ta prasme, kad meno priemonių ypatybės ir formuojamos medžiagos struktūra kūrybines galimybes išspraudžia į tam tikrus rėmus (tonų, spalvų, šviesos ir

šešėlių prigimtis sąlygoja muzikos, tapybos, skulptūros galimybes). Ir menininkui tenka skaitytis ne tik su teigiamomis medžiagos ypatybėmis, su jos estetinė potencija, bet ir su neigiamomis, pareinančiomis nuo jos prigimties, taigi su medžiagos pasipriešinimu meniniam formavimui. Kūrybinis aktas kaip tik tuo ir pasižymi, kad jis nugali šitą pasipriešinimą ir iškelia aikštėn arba aktualizuoja tokias formavimo galimybes, kurios anksčiau nebuvo pastebėtos ir realizuotos. Bet menininko kūryba nesibaigia tuo, kad jis kuria naujas stilistines formas,— jis taip pat atranda ir įvykdo naujas galimybes tam tikro jau nustatyto stiliaus rėmuose. Ir šitie rėmai gali būti gana siauri (pavyzdžiui, bažnytinėje tapyboje, ypač Rytuose, Bizantijoje). Bet rėmų siaurumas nė kiek nemažina kūrybos estetiškos vertės, priešingai, jis kūrybai gali net suteikti nepaprastos įtampos. Vadinasi, tas būtinumas, kuriam menininkas subordinuoja savo kūrybą, nepanaikina jo laisvės, o priešingai, sudaro būtiną šios laisvės sąlygą.

Taigi ir čionai laisvė apsprendžiama dviejų momentų — neigiamo ir teigiamo. Kurdamas kažką nauja, menininkas išeina iš esamosios meno būklės ribų, jis iš dalies išsilaisvina nuo įprastų schemų ir formų įtakos, nuo įprasto techninių priemonių vartojimo būdo, bet išsilaisvina vien tokiu keliu, kad atranda ir įvykdo naują raiškingą formą (arba techniką), kuri leidžia jam valdyti medžiagą ir iškelti joje glūdinčias dar nevertotas estetines potencijas. Jo laisvė — tai jo sugebėjimas savarankiškai disponuoti meno priemonėmis savo kūrybiniams sumanymams įvykdyti. Ir čia neigimas pateisinamas tik tiek, kiek jis veda prie teigimo.

Tačiau, kalbant apie laisvę, visų pirma turima akivaizdoje asmenybės laisvė ne vienoje arba kitoje jos veiklos srityje, bet jos individualiame gyvenime, t. y. dorovės sferoje tikslia žodžio prasme. Taigi mums dabar rūpi išsiaiškinti, ką reiškia žmogaus moralinė laisvė. Ar ją galima suprasti ir paaiškinti panašiu būdu, kaip ir laisvę mokslo ir meno srityse? Dorovėje, moralinėje sferoje centras yra pati asmenybė. Jos buvimas ir veikimas nulemiamas dviejų momentų: 1) to, kaip ji nusistačiusi savo atžvilgiu, kaip ji vertina pati save, kaip elgiasi su savimi, ir 2) to, kaip ji nusistačiusi kitų žmonių atžvilgiu, kaip į juos žiūri, juos vertina, su jais elgiasi. Asmenybės laisvė turi pasireikšti ir vienu, ir kitu atžvilgiu.

Pirmiausia nagrinėkime, ką reiškia ir kaip pasirodo žmogaus laisvė jo paties asmenybės atžvilgiu. Kad šita laisvė ribota ir nesuteikia žmogui neaprežtų galimybių, buvo jau anksčiau išaiškinta. Žmogaus pasielgimas pareina nuo jo prigimties ir tos įtakos, kurią padarė jam, ypač sprendimo metu, jo aplinka. Tai reiškia, kad jis priklauso nuo savo praeities (plačia prasme). Jis negali pasidaryti visiškai kitokia individualybe, iš pagrindų pakeisti savo fizinę ir psichinę prigimtį (savo ypatingus sugebėjimus, savo temperamentą, savo įgimtus polinkius ir t. t.). Vadinasi, jis gali veikti tiksliai rėmuose tų galimybių, kurias nubrėžia ir nulemia jo prigimtis, jo praeitis. Šiuo atžvilgiu jis valdomas tam tikro būtinumo. Tačiau ir šituose rėmuose jo veikimo ir elgesio būdas nėra griežtai viena-reikšmiškai apibrėžtas, jis gali pasirinkti vieną arba kitą galimybę. Bet

šitas laisvės galimumas, abstrakčiai imamas, tėra vien neigiamas. Todėl kyla klausimas, kokia iš šių galimybių bus ta, kuri laiduoja ir realizuoja jo laisvę teigiama prasme? Visų pirma aišku: laisvas *teigiama* prasme bus tikrai toks aktas, kuris įvykdo tam tikrą dorovinę vertybę, kuris dorovės atžvilgiu vertingas, nes savavališkumas, kuriam nerūpi akto arba elgesio turinys, gali realizuoti laisvę vien neigiama prasme (o laisvę grynai neigiama prasme yra apskritai abejotina). O kadangi dorovės vertybės visiems vienodai galioja ir šiuo atžvilgiu yra objektyvios, tai moralės reikalavimai, išplaukiant iš šių vertybių pripažinimo, gali būti formuluojami kaip bendri principai arba etikos bendros normos (ar jos formalios, ar materialios, mums dabar nesvarbu). Bendri principai, arba normos, yra prieinami protui ir jo suvokiami (I. Kantas protą, veikiantį moralės sferoje, vadina praktiniu protu). Sąmoninga, proto vadovaujama valia, įvykdydama moralines vertybes, susiduria su žmogaus polinkiais, kurie ne visuomet, bet labai dažnai traukia žmogų į priešingą pusę ir priešinasi bendrų moralinių normų išpildymui. Tokiu būdu atsiranda konfliktas tarp polinkių ir moralinės pareigos (praktinio proto reikalavimų). Žinoma, ir kiekvienas polinkis siekia įvykdyti tam tikrą vertybę. Bet šitos vertybės yra grynai individualios bei subjektyvios ir, be to, dažniausiai žemesnės už tas vertybes, kurios eina moralės pagrindu. Todėl šią konfliktą galima apibūdinti ir taip: tatau konfliktas tarp žemesniųjų ir aukštesniųjų, tarp individualių (subjektyvių) ir bendrų (objektyvių) vertybių. Pirmosios — iš prigimties stipresnės, nes jų akstinas yra juslinis, aktualus ir veikia žmogų tiesiogiai, jos susijusios su esamųjų reikalų psichofiziniu patenkinimu. Antrosios žmogaus sąmonėje pasirodo kaip bendros normos, pareigos, kaip bendri sąžinės reikalavimai ir todėl neturi tokios tiesioginės motyvuojančios galios kaip aistros ar palinkimai. Norėdamas atlikti savo moralines priedermes, žmogus turi nugalėti instinktų ir polinkių pasipriešinimą, arba, kitaip sakant, jo praktinis protas, jo sąžinė turi įveikti jo juslinę prigimtį. Taip senovės filosofai (o jų įtakoje ir krikščionybės filosofai) ir suprasdavo žmogaus moralinę laisvę. Tai viešpatavimas sąmoningos valios, proto, kuriam subordinuota, kurio valdžioje yra juslinė žmogaus prigimtis*. Eidamas sąžinės nurodomu keliu, žmogus pats save nugalai, jis eina ne mažiausio, bet didžiausio pasipriešinimo kryptimi. Žmogus išsilaisvina iš juslinių polinkių ir aistrų vergijos.

Tačiau taip suprantant dorovinę asmenybės laisvę, kyla visa eilė keblumų ir abejonių. 1. Jei būti laisvam reiškia — laikytis bendrų dorovės principų, tai, tiesą pasakius, žmogaus laisvę pasibaigia tuo, kad konflikte tarp proto ir polinkių jis palaiko proto pusę, pasisako už jo nurodymus. Jis renkasi tarp gėrio ir blogio, bet pats gėrio (dorovės) kelias griežtai ir tiksliai nulemtas (apibrėžtas) dorovės įsakymų. Šitie įsakymai (principai) nekintami ir neabejojami, ir kas mėgina juos pakeisti arba bent kiek nukrypti nuo jų, tas nusikalsta dorovės reikalavimams. Vadinasi, dorovės

* Laisvė — sąmonės akiračio platumas ir aiškumas; protas, moralės principai arba įsakymai atstovauja tikrai, dieviškai, idealiai žmogaus prigimčiai.

principų privalomumas — tai aukščiausia instancija, kuri sprendžia apie gerį ir blogį ir kurios sprendimas yra galutinis ir nekeičiamas. Jei įsivaizduosime tokią idealią būtybę, kurioje jusliniai polinkiai nespriešina protui ir visiškai suderinti su jo reikalavimais, tai tokioje būtybėje laisvei nebus vietos, nes ji atliks savo moralines priedermes be jokio vidinio konflikto, taip sakant, automatiškai, tiesiog įvykdydama proto įsakymus*.

2. Jei taip yra, tai įsigijus ir išlavinus savyje įprotį sekti proto, sąžinės nurodymus ir nepasiduoti aistrų ir juslinių polinkių pagundoms, žmogui nesunku būti dorovingu ir laisvu. Ir tada laisvė moralės srityje iš esmės skiriasi nuo laisvės pažinimo ir meno sferose. Juk čia nėra jokios kūrybos. Priešingai, žmogus laisvas kaip tik tada, kai jis nekuria nieko nauja, o tik sąžiningai ir stropiai eina savo pareigas ir vykdo moralės įsakymus. Laisvė yra ne kas kita kaip poelgių subordinavimas dorovinių reikalavimų (vertybių) privalomumui. Bet ar iš tikrųjų taip yra? Ar moralinė laisvė gali tuo pasitenkinti? Be abejo, aukščiau apibūdintas požiūris į laisvę išreiškia tai, kaip paprastai laisvė suprantama žmonių gyvenime, jis atitinka tam tikrą etinio suvokimo lygį, kuris viešpatauja kultūrinėje visuomenėje ir kuriuo tenkinasi žmogus, gyvenęs pagal moralės tradicijos normas ir nurodymus. Ir rodos, kad toks dorovės ir laisvės supratimas yra pakankamai pamatuotas: jis remiasi kultūrinių tautų (ypač krikščioniškų tautų) istoriniu patyrimu.

Tačiau kai tik mes kiek smulkiau nagrinėsime bendras šios pažiūros supozicijas ir atidžiau išsižūrėsime į tai, kaip ji gali būti taikoma konkreiems gyvenimo atvejams ir situacijoms, tai pasirodys, kad ji žymiai supaprastina tikrą dalykų padėtį ir neatsižvelgia kaip tik į tai, kas konkrečiame gyvenime turi sprendžiamąją reikšmę. Kokios gi yra minėtos pažiūros pagrindai arba supozicijos? Moralės įsakymai yra bendri, visuotini ir galioja visur ir visados vienodai. Nėra tokių aplinkybių, kurios galėtų juos, jų galiojimo sferą apriboti. Nemeluok, nežudyk, nevok ir t. t. Šių įsakymų prasmė yra visiškai aiški ir vienareikšmė, ji nesukelia jokių abejonių. Tačiau būna ir tokių atvejų, kur atsiranda konfliktas tarp dviejų moralės reikalavimų, tarp dviejų skirtingų vertybių, ir žmogui tenka pasirinkti vieną arba kitą, nes jis negali patenkinti abi viena kitą šalinančias vertybes. Tokiais atvejais sakoma, kad reikia atsižvelgti į tai, katra vertybė yra aukštesnė. Konfliktui atsiradus, pirmenybę visuomet turi aukštesnė vertybė prieš žemesnę. Vadinasi, suponuojama, kad visos moralinės vertybės sudaro tam tikrą užbaigtą hierarchinę sistemą, kur žemesnės vertybės subordinuotos aukštesniosioms. Reikia tik išsižūrėti į šią sistemą, ir tuojau aiškėja, kokie yra vertybių santykiai ir kokie jų vertinimo skirtumai. Todėl tam, kam vertybių sistema įsmigo į sąmonę, nesunku išspręsti kiekvieną atskirą vertybių konfliktą.

Ar šitos dvi supozicijos iš tikrųjų neabejojamos ir akivaizdžios? Pirmiausia, ar bendri dorovės įsakymai iš tikrųjų gali būti taikomi visiems

* I. Kantas apie dievo tobulumą ir laisvę.

be išimties konkretiems atvejams ir tiksliai nurodo, kaip reikia elgtis kiekvienoje aktualioje situacijoje? Pamėginkime išsiaiškinti šią klausimą remdamiesi konkrečiais pavyzdžiais. Sakykime, įsakymas „nemeluok“ reikalauja, kad mes žodžiais ir veiksmais privalome įvykdyti teisybės vertybę. Be abejo, tai absoliuti vertybė ne tik teorinio pažinimo sferoje, bet ir praktiniame (moraliniame) gyvenime, nes žmogus gali tobulinti pats save ir kitus tik pažindamas save ir savo artimo būdą bei prigimtį. Ir tik teisybe pagrįstas tas pasitikėjimas, kuris sudaro būtiną moralinių savitarpio santykių sąlygą. Bet ar iš to išplaukia, kad mes visuomet ir visur turime pranešti kitiems viską, ką žinome apie save ir kitus? Kad teisybė įvyktų ir įsigalėtų žmonių santykiuose, svarbu ne tik tai, kad aš žinočiau, kas teisinga ir kas neteisinga, bet kad ir kitas žmogus tai suprastų ir mokėtų skirti. Bet jei jis suvoks tai, ką aš jam pranešu, ne ta prasme, kurią aš turėjau galvoje, jei jis dėl vienos arba kitos priežasties nesugebės teisingai suprasti mano žodžius (arba dėl to, kad jis intelektualiniu atžvilgiu dar nėra pakankamai subrendęs, arba dėl jo akiračio siaurumo, arba dėl to, kad tam tikros emocijos — neapykanta, nepatiklumas, pyktis ir pan. — jį apakina), tai teisybė neišvengiamai pavirs savo priešybe — neteisybe ir galbūt ne tik nepagerins žmonių santykių, bet net visiškai juos sugadins. Žinoma, galima sakyti, kad „nemeluok“ — tai nereikia pranešk viską, ką žinai, tai reiškia vien nesakyk to, kas neteisinga, kas prieštarauja teisybei. Vienok toks paaiškinimas nepašalina nurodyto keblumo. Nutylėti tai, ką žinau ir ko kiti nežino, esmingai nesiskiria nuo melo. Čia yra daug pereinamųjų laipsnių. Ką nors nutylėdamas, aš palaikau neteisingą kitų žmonių nuomonę apie šią dalyką, taigi palaikau jų iliuziją. O toks pasielgimas labai artimas melui. Vienais atvejais toks teisybės nutylėjimas gali būti labai kenksmingas ir gretimas nusizengimui. Kitais atvejais jis naudingas ir apsaugoja žmones nuo didesnio blogio. Pavyzdžiui, mes nutylime vaikams tokius dalykus, kurių jie negali suprasti ir kurie gali juos blogai paveikti, arba gydytojas dažnai ligoniui nutyli ligos pavojingumą, bijodamas, kad tai neatsilieptų nepalankiai į jo savijautą ir organizmo atsparumą. Vadinasi, tam tikrais atvejais nutylėjimas arba net melas moraliniu požiūriu gali būti pateisintas, nes esamoje situacijoje jis tarnauja žmonių gerovei. Arba, pavyzdžiui, jei mokinys, nenorėdamas įskusti savo nusidėjusį draugą, nutyli tai, ką jis žino, arba net prisiima jo kaltę ir prisipažįsta pats esąs tai padaręs (taigi meluoja), tai mes neprikišime jam šito melo, nelaikysime jo melagingu vaiku, nors jis ir nusikaltes įsakymui „nemeluok“. Čia atsirado konfliktas tarp dviejų vertybių — draugystės ir teisybės. Bet ar galima tvirtinti, kad šių vertybių santykis yra visiškai aiškus ir kad viena yra aukštesnė už kitą? Nes gali būti ir toks atvejis, kur įskundimas, dementavimas moraliniu atžvilgiu bus visiškai pateisintas; pavyzdžiui, jei vienas draugijos narys tvirkina, gadina kitus ir nėra priemonių kovoti su jo bloga įtaka pačios draugijos ribose. Taigi, dviem vertybėms susidūrus, toli gražu ne visuomet šitas konfliktas išsprendžiamas vienodai, nes iš pačių šių vertybių dar neaiškėja, katra iš jų turi turėti pirmenybę prieš kitą. Viskas pareina nuo susidėjusių aplin-

kybių, nuo esamosios situacijos ypatumo. Ir todėl negalima nurodyti tokių bendrų taisyklių, kurios galėtų tiksliai reguliuoti ir tvarkyti žmogaus poelgius kiekvienu konkrečiu atveju. Teisybė, tiesa — tai tik bendras principas, kuris turi būti įvykdomas žmogaus gyvenime. Bet jis nenurodo, kaip turi būti taikomas atskiriems aktualiems atvejams. Tai galima suprasti tik iš pačios situacijos ir konkrečių jos reikalavimų. Ir galimas daiktas, kad tam tikromis aplinkybėmis empirinė neteisybė labiau atitinka šiuos reikalavimus. Tą patį galima pasakyti ir apie kitas moralines vertybes. Jų visuotinis privalomumas tik *idealus*, o realybėje gali būti realizuojamas tik iš dalies, tik reliatyviai. Net tokio įsakymo kaip „nežudyk“ visuotinis privalomumas pasirodo abejotinas tam tikromis aplinkybėmis (pavyzdžiui, karo metu ginant tėvynę, arba ginant save ar kitą žmogų nuo užpuolimo). Žodžiu, absoliutus idealios normos privalomumas konkrečioje realybėje pasidaro reliatyvus, ir ne dėl to, kad dorovės vertybės apskritai pripažįstamos reliatyviu dalyku, o todėl, kad dorovė, gėris konkrečioje realybėje gali būti įvykdomas ne pagal bendrus principus, bet tik atsižvelgiant į aktualius gyvenimo reikalavimus.

Vadinasi, realybėje tikras, gyvas dorovingumas nesibaigia tuo, kad žmogus išpildo savo moralines pareigas ir įvykdo dorovės principų įsakymus. Jis pirmiausia turi skaitytis su esamąja situacija kaipo visybe, t. y. su visomis esamomis aplinkybėmis ir jų sąlygojamu konkrečiu moraliniu uždaviniu. Kiekviena tokia situacija (kurioje tenka spręsti, kaip veikti) yra individuali, ji gali būti panaši į kitą situaciją, bet niekuomet ištisai su ja nesutampa, niekuomet nesikartoja. Ji turi savo ypatingus individualius bruožus, kurie yra svarbūs, reikšmingi, nes apsprendžia ir parodo tai, kas kaip tik dabar aktualu. Ir todėl tik atsižvelgiant į individualius situacijos ypatumus galima išsiaiškinti, kaip turi būti išspręstas konfliktas tarp skirtingų ar priešingų moralinių vertybių. Bendras nurodymas, kuris vienodai tiktų visiems galimiems atvejams, yra neįmanomas. Todėl kiekvienas žmogus turi savo ypatingą likimą ir savo ypatingus moralinius uždavinius, nes situacijos savitumas pareina visų pirma ne nuo išorinių aplinkybių, bet nuo žmogaus asmenybės, nuo jos praeities ir joje glūdinčių galimybių. Apskritai, šie uždaviniai negali būti iš anksto numatyti ir nubrėžti. Jie išskyla ir veikslėja, kai individas bręsdamas parodo, ką jis gali, kaip jis reaguoja į gyvenimo įvykius, kaip sunaudoja savo asmeninį patyrimą. Štai kodėl tenka pripažinti, kad dorovinis žmogaus buvimas savo tikra ir giliausia prasme yra negalimas be kūrybos, kad jis reikalauja kūrybinių jėgų įtempimo. Kiekvienoje aktualioje situacijoje pats žmogus turi ryžtis, jis pats turi nuspręsti, kokia elgsena labiausiai atitinka esamybės reikalavimus, kaip išrišti atsiradusį pareigų arba normų konfliktą. Bendrų normų arba įsakymų tam reikalui neužtenka, nes jos nenumato ir dėl savo abstraktumo negali numatyti individualių kiekvienos padėties ypatybių. Ir vien tiek, kiek žmogus savo elgsenoje parodo kūrybinį pajėgumą ir pasyviai nepasiduoda natūraliai įvykių eigai, jų inertiškumui, o veikia atsižvelgdamas į aktualius gyvenimo reikalavimus, vien tiek jisai pareiškia ir realizuoja savo moralinę laisvę. Taigi ir doro-

vės srityje laisvė nepertraukiamai surišta su kūryba, nors kūryba čia yra šiek tiek kitokio pobūdžio ir objektinasi ne tam tikruose dalykiniuose kūrinuose (kaip kad mene arba moksle), bet pačioje žmogaus veikloje.

Kaip gi asmenybė turi būti nusistačiusi savo ir kitų žmonių atžvilgiu, kad pajėgtų įvykdyti savo laisvę? Kūryba visuomet reikalauja iš žmogaus didžiausio jėgų įtempimo, nes suvokti individualius situacijos ypatumus, susigaudyti individualiuose jos uždaviniuose yra daug sunkesnis dalykas kaip kad veikti pagal bendras ir įprastas elgesio normas. Pirmiausia sąlyga yra tam tikras *drausmingumas*, kuris turi vienodai apimti ir žmogaus fizinį buvimą, ir jo psichiką. Arba, kitaip sakant, reikalinga tam tikra visos psichofizinės veiklos *technika*. Tatai reiškia, kad turi būti išlavintas sugebėjimas laisvai, netrukdomai disponuoti reikalui atsiradus visomis savo fizinėmis ir psichinėmis jėgomis taip, kad jos būtų suderintos ir vienos kitų netrukdytų. Tiktai tada gali būti pasiekiamas įtempimo maksimumas ir visa energija nukreipiama į vieną tikslą. Šitos technikos reikšmė itin aiškiai pasireiškia meno arba dailės srityje ir apskritai kiekviename darbe, kuris remiasi tam tikrų kūno judesių darnumu bei tvarkingumu. Pavyzdžiui, choreografijoje, meniniame šokyje judesiai įgauna tikrą grakštumą bei harmoningumą ir sugeba pasiekti estetinį ekspresyvumą vien tuo atveju, jei šokėjas įgijo ir ištiesai pasisavino šokio techniką, t. y. jei jis išmokęs taip valdyti savo kūną, kad jis nespriešindamas klausytų valios impulsų ir galėtų įvykdyti bet kokių sumanymą, bet kokių judesių kombinaciją ir seką. Fiziologiniu atžvilgiu tai galima taip paaiškinti. Kol žmogaus motorinė sistema dar neišlavinta mankštinimu, tol kiekvienas atskiras judesys reikalingas ypatingo sąmoningos valios impulso arba nurodymo, t. y. jo atlikime dalyvauja ir aukštesnysis, sąmoningų aktų, centras; taip pat ir įvairios judesių kombinacijos gali būti realizuojamos tik šiam centrui, sąmonei dalyvaujant. Bet kai tik judesiai ir judesių kombinacijos kartojimo ir mankštinimo būdu tampa įprastais, tai jų atlikimas įgauna automatišką pobūdį, t. y. sąmonė duoda vien pirmą impulsą, o judesių kombinavimas ir kaitaliojimas vyksta savaime, taip sakant, sutrumpintu keliu; atskiri išcentriniai impulsai duodami ir suskirstomi žemesniųjų motorinių centrų. Šitas automatizmas yra labai didelės biologinės svarbos; jis išlaisvina aukštesnįjį centrą (sąmonę) nuo juodo darbo, kad jis galėtų užsiimti aukštesnėmis funkcijomis — planingu ir tikslingu judesių bei veiksmų suderinimu, kuris juos pritaikytų prie aukštesnio tikslo, prie tam tikro meninio sumanymo ir suteiktų jiems tinkamą ekspresyvumą (raiškumą). Tai, kas pasakyta apie šoki, galioja ir kitoms meno šakoms, taip pat ir visiems sudėtingiems darbams arba veiksmams, įvykdantiems tam tikrą uždavinį ir sumanymą. Vis tiek, ar kalbėsime apie muziką, tapybą, paišymą, ar apie koki nors rankų darbą, amatą, ar pagaliau apie sportą,— visur uždavinio ir sumanymo išpildymas, to išpildymo tikslumas bei tobulumas grindžiamas judesių automatizmu, t. y. tam tikra ypatinga judesių technika. Ir kuo aukštesnė ir tobulesnė šita technika, tuo didesnė menininko, darbininko, sportininko laisvė, t. y. jo sugebėjimas tikslingai ir tinkamai realizuoti savo sumanymus.

Bet automatizmo reikšmė nesibaigia tik meno, fizinio darbo ir sporto sfera, panašiu būdu jis gali reikštis ir dorovės srityje. Taigi kokia prasme čia galima kalbėti apie automatizmą arba techniką? Vien ta prasme, kad kiekvienoje situacijoje žmogaus tiesioginė moralinė reakcija įvyktų netrukdomai ir nereikalautų iš jo ypatingų pastangų. O šita moralinė reakcija įvyks netrukdomai, jei žmogus yra ne tiktai jautrus dorovinėms vertybėms, t. y. giliai jas jaučia ir suvokia, bet, be to, yra arba iš prigimties linkęs, arba pripratęs jas realizuoti savo elgimesi. Bet įgimtas moralinis jautrumas ir palinkimas dažniausiai yra gana ribotas ir todėl moraliniame gyvenime itin svarbią reikšmę įgauna doroviniai įpročiai bei įgūdžiai. Tam tikri doroviniai įpročiai įgyjami savaime be ypatingų subjekto pastangų socialinės aplinkos įtakoje. Pavyzdžiui, apskritai kultūringas žmogus nelinkęs vogti, žudyti ir t. t., tačiau labai dažnai jo pasielgimas, kaip I. Kantas sako, tėra legalus, o ne moralus, t. y. jis dorovingai elgiasi ne dėl grynai moralinių motyvų, bet vengdamas tų padarinių, kurie išplauktų iš nedorovingo poelgio. Tai aiškėja iš to, kad ten, kur jam nereikia bijoti tokių nemalonių padarinių, jo elgesys nustoja moralinio pobūdžio. Būna žmonių, kurie visuomenėje tarp sau lygių yra mandagūs, atsižvelgia į kitų interesus ir gerovę, moka suvaldyti savo egoizmą, blogą ūpą ir kaprizus, bet savo šeimoje arba santykiuose su tais, kurie jiems subordinuoti, pasirodo visiškai kitaip. Čia jie nelaiko savo pareiga susivaldyti, nesiskaito su kitų reikalais, verčia juos tenkinti savo įnorius ir kęsti savo blogą ūpą, tironizuoja savo artimus ir pan. Aišku, kad šiuo atveju negalima kalbėti apie tikrus moralinius įpročius, išikerojusius žmogaus asmenybėje. Tas žmogus, kuris iš tikrųjų pripratęs elgtis dorovingai, pasireiškia visur vienodai nepaisydamas to, kokie — naudingi ar nenaudingi — gali būti jo elgesio padariniai. Tokiam žmogui natūralu būti mandagiam, paslaugiam, atsižvelgti į kitų interesus bei reikalus ir t. t. Žinoma, ne visi moraliniai įpročiai duodasi lengvai įgyjami ir pasisavinami. Tai pareina pirmiausia nuo žmogaus individualybės, jo būdo ir temperamento. Kas baikštus ir bailus, tam sunku atvirai kalbėti, priešintis kitiems, drąsiai pareikšti savo nuomonę, kas karštas ir lengvai susijaudina, tam sunkiausias dalykas susivaldyti, sulaikyti savo pyktį, blogą ūpą ir t. t.

Šiaip ar taip moralinė elgsena yra galima vien tada, kai žmogus pats save drausmina ir išsiugdo pirmiausia tokius įpročius, kurie įgalina pašalinti arba bent paraližuoti visas tas kliūtis, kurios atsiranda iš jo prigimties ir priešinasi moralinių normų įvykdymui. Toks vidinis drausmingumas, kuris yra būtina dorovinės elgsenos sąlyga, — tai ne kas kita kaip moralinė (dvasinė) *technika*. Šitai technikai senovės filosofai (stokikai, epikūriečiai, kinikai ir kt.), taip pat asketiškos moralės atstovai budizme ir krikščionybėje teikė lemiamą reikšmę, nes teorinė etika įgauna praktinę galią tik tada, kai ji surišama su atitinkama dorovine technika (drausmingumu). Svarbiausias dalykas — tas, kad žmogus mokėtų valdyti savo dvasines jėgas ir disponuoti jomis reikalui atsiradus. Todėl senovės etikoje susivaldymas arba savitvarda pripažįstama pagrindine moraline do-

rybe. Naujųjų laikų filosofinė etika mažiau domėjosi dvasinės technikos klausimu, ir tai, be abejo, yra esmingas jos trūkumas.

Tačiau mes klystume, jei iš to padarytume išvadą, kad dorovinė technika išsemia ir aprėpia visą moralės sferą. Jei taip būtų, tai aukščiausias dorovingumo laipsnis būtų grynas dvasinis automatizmas, kuris laiduotų tikslų bendrųjų normų išpildymą. Bet mes jau matėme, kad tikrai dorovei to neužtenka. Bendros moralinės normos tikrai nurodo, kokios vertybės apskritai turi būti realizuojamos, kokie moraliniai įpročiai turi būti ugdomi ir įgyjami, bet nepasako, kokie turėtų būti poelgiai kiekvienoje konkrečioje situacijoje. Nes beveik kiekviena konkreti situacija sudėtinga, ji reikalauja, kad subjektas veiktų ne pagal vieną arba kitą bendrą normą, bet kad jis atsižvelgtų į visas esmingas situacijos aplinkybes, į visus ją sąlygojančius veiksnius, kad jis, atsiradus konfliktui tarp skirtingų normų, sugebėtų išspręsti jį vadovaudamasis aktualiais esamojo momento uždaviniais. Todėl gali atsitikti, kad subjektui teks veikti ne taip, kaip jam nurodo bendros normos ir įgyti moraliniai įgūdžiai, bet pasirinkti naują kelią, naują veikimo būdą, kuris prieštarauja jo įprastai elgsenai. Ir šitą naują kelią ir veikimo būdą jis suras vien tuo atveju, jei jo sąžinė, jo dvasia *budri*, jei jis atidžiai išsižiūri į esamąją padėtį, jei išklauso į jos reikalavimus, sąžiningai ir sąžiningai apsvaisto visų aplinkybių reikšmę, žodžiu, jei jis sugeba tinkamai pritaikyti savo dvasios nusistatymą prie esamojo momento. Taigi sąžinės arba dvasios budrumas — tai aukščiausia moralinės asmenybės dorybė, ir visa dorovinė (dvasinė) technika įgauna savo tikrą vertę ir atlieka jai skirtą funkciją tikrai tiek, kiek ji tarnauja sąžinės budrumui ir eina jam priemone. Ir todėl klysta tradicinė nuomonė, tvirtinanti, kad tikras dorovingumas yra lydimas sąžinės ramumo. Ramus gali būti vien tas, kas elgiasi visuomet pagal bendras įprastas normas, kas nesiskaito su moralinių uždavinių aktualumu. Budrumas, priešingai, sukelia tam tikrą vidinį neramumą, nes budrus žmogus neužmiršta, kad moraliniame gyvenime niekuomet negali būti numatomos visos aplinkybės, kad kiekvienu momentu gali atsirasti tokia situacija, kurioje glūdi netikėti konfliktai ir kuri iškelia naujus sunkesnius uždavinius ir didesnius reikalavimus. Ir todėl budri sąmonė niekuomet nėra visiškai patenkinta savimi, nes, matydama konkrečių moralinių situacijų ir uždavinių komplikotumą ir painumą, negali būti tikra, kad yra atlikusi savo pareigas kaip reikiant*. Tai parodo, kad budri sąmonė savo esme yra dinamiška, kad ji nuolat kovoja su įgimtu žmogaus inertiškumu, su jo polinkiu eiti įprastu, pramintu keliu ir veikti pagal visų pripažįstamas tradicines schemas. Šiuo atžvilgiu ji artima tam moraliniam sąmonės nusistatymui, kuris visomis galimomis priemonėmis stengiasi išlaikyti ir apsaugoti asmenybės laisvę ir todėl nenori pripažinti jokio būtinumo bei privalomumo žmogaus moraliniame gyvenime. Vienok čia yra didelis,

* Toks nepasitenkinimas ir neramumas pasirodo ir pas didžiuosius menininkus; būna atvejų, kai jie prie to paties veikalo dirba dešimtmečius vis iš naujo keisdami arba visą kompoziciją, arba įvairias detales, nes tai, ką jie padarė, neatitinka jų idealių sumanymų (pavyzdžiui, P. Sezanąs).

esminis skirtumas. Budriajai sąmonei rūpi ne formalioji individo laisvė, ne jo savavališkumo neribotumas. Ji nebijo to būtinumo ir privalomumo, kuris neatskiriamas nuo dorovinių asmenybės uždavinių. Laisvė jai yra ne tikslas, o tik priemonė, kelias, laiduojąs tinkamą šių uždavinių išpildymą. Jos dėmesys nukreiptas, iš vienos pusės, į tuos konkrečius reikalavimus, kurie iškyla iš paties gyvenimo vyksmo, iš kitos pusės — į pačią save; ji vėl ir vėl tikrina save, ar sugeba patenkinti šiuos reikalavimus. Ir tiktai įsijausdama ir įsigilindama į gyvenimo reikalus ir tirdama pati save, ji įsigyja tikrą konkrečią laisvę, t. y. pareiškia savo kūrybinę galią dorovės srityje. Kartu budrioji asmenybė yra pasiryžusi prisiimti atsakomybę už savo poelgi, nors tai ir priverstų ją nusikalsti vieni ar kitai normai, pasirodyti nusidėjusia visuomenės akyse moraliniu atžvilgiu. Aukštesnis dorovės laipsnis, kyląs iš budrumo, nepasiekiamas be įtemptos vidinės kovos ir be tam tikro nusikaltimo. Taigi tikrą laisvę asmenybė pasiekia ne tada, kai jai rūpi pati laisvė, o kai jai rūpi jos dorovinis pašaukimas. Laisvė įvykdoma tik kūryboje ir per kūrybą.

Tą pačią išvadą mes prieisime, jei nagrinėsime, koks turi būti laisvos asmenybės nusistatymas kitų žmonių, artimųjų atžvilgiu. Individas, jeigu jis suprantamas kaip atskirtas nuo savo socialinės aplinkos, nėra tikra asmenybė arba tiksliau jis yra tiktai dorovinės asmenybės potenciali. Kad individas pasireikštų kaip asmenybė, priešais jį turi būti kitas individas, su kuriuo jis santykiuoja. Kad jis nusimanytų esąs *Aš*, jis turi bendrauti su *Tu*. *Aš* ir *Tu* santykiavimas bei bendravimas įvyksta vien tada, kai jie sudaro aukštesnę abu apimančią vienybę — *Mes*. Kitaip sakant, asmenybė tampa tikra, aktualizuojasi tiktai susijungdama su kitais individais, taigi tiktai bendrijoje, kolektyve. Tokia bendrija arba kolektyvas (vis tiek, ar jis susideda iš dviejų individų, ar iš daugelio) nėra atsitiktinis dalykas, kuris kyla iš sąmoningo valios akto ir kurio galėtų ir nebūti. Žmogus iš prigimties yra visuomeninė, socialinė būtybė. Pirmykščiai kolektyvai atsiranda savaime, organiškai; šeima ir giminė, paskiau ir tauta — tai kolektyvai, pagrįsti kraujo bendrumu. Ir tik iš šitos organiškios gyvybinės šaknies gimsta vėliau ir individualinės bendrijos, t. y. toks bendravimas, kurį sukuria sąmoninga individų valia, kaip draugystė arba santuoka. Visų šių bendrijų, kolektyvų, sąjungų šaltinis yra pirmiausia gyvybinių interesų bendrumas, instinktyvi simpatija, vėliau ir individuali simpatija bei meilė. Kur yra bendravimas, ten yra ir savitarpio *supratimas*, žinoma, supratimas ne grynai intelektualine prasme, bet visų pirma emocinis supratimas, kada vienas kolektyvo narys ne tik suvokia kitų narių mintis bei sumanymus, bet ir jaučia, ką jie patiria, ko nori, ko siekia. Todėl individas, dalyvaudamas kolektyve, noromis nenoromis išplečia savo interesų ir savo patyrimo akiratį, jam rūpi ne tik tai, ko jis pats nori, kas jam pačiam reikalinga, bet ir tai, kas svarbu kitiems, kas liūdina arba džiugina kitus kolektyvo narius. Aukščiausią laipsnį bendravimas pasiekia ten, kur jis žadinamas individualios simpatijos ir meilės jausmų. Ir tada neišvengiamai išsiplečia ir gilėja individo asmenybė. Įsigilindamas ir įsijausdamas į kito žmogaus gyvenimą, jis išsina už savo *Aš*, savo

prigimtinės individualybės ribų ir realiai dalyvauja kito žmogaus buvime. Suprasdamas kitus, jis ima ir pats save geriau bei giliau pažinti, o gilesnis savęs pažinimas savo ruožtu ugdo jautrumą kitų reikalams ir potyriams. Kūrybinė meilės galia kaip tik tuo ir pasireiškia, kad ji įgalina asmenybę praplėsti savo Aš ribas ir įtraukti į jas ir kitų individų gyvenimą. Ir čia mes stebime tą pačią kūrybinio akto sąrangą, kaip ir aukščiau minėtais atvejais. Pirmas žingsnis — tai neigimas; asmenybė neigia savo siaurą egocentrizmą, savo individualių interesų absoliutumą ir išimtinumą. Todėl tikra draugystė ir meilė neįmanoma be savimaršos ir pasiukojimo. Bet neigimas tik parengia teigimą, būtent teigimą tos išskleistos ir praplėstos asmenybės, kurioje Aš susijęs su Tu ir abudu subordinuoti juos apimančiam Mes. Ir kiek iš simpatijos arba meilės gimstas kitų supratimas ir dalyvavimas jų gyvenime yra kūrybinis aktas, tiek jis kartu įvykdo ir parodo asmenybės laisvę (ne formalią, bet realią, konkrečią) *.

Iš to, kad kitų supratimas ir bendravimas su jais įvyksta ne tik per individualybės, Aš neigimą, bet ir per teigimą, aiškėja, kad asmenybės išsiskleidimas ir laisvė nesibaigia tik pasiaukojimu, savimarša, t. y. nesibaigia vien tuo, kad žmogus atsisako savęs, neigia savarankišką savo asmenybės buvimą ir pripažįsta ją vien tiek, kiek ji skiria savo jėgas tarnavimui kitiems. Kai žmogus visiškai niekina savo asmenybę ir nesirūpina jos skleidimusi, turtinimu, tobulinimu, jis ir kitiems negali būti tuo, kuo galėtų ir turėtų būti. Vien atsidėjimas kitam žmogui, jo interesams ir reikalams ir savo asmenybės išsižadėjimas neretai nėra tikras pasišventimas, kuris neigia tik individualybės ribotumą, egocentrizmą, bet teigia asmenybės augimą ir skleidimąsi,— toks atsidėjimas dažnai kyla iš asmenybės silpnumo ir nesavarankiškumo. Nepajėgdama eiti savarankišku keliu, ji kitame individe ieško sau ramsčio. Toks atsidėjimas neturi nieko bendra su kūryba bei laisve ir netgi priešingai — galutinai pavergia asmenybę, užkerta jai kelią į savarankišką buvimą bei veiklumą **.

Įdomu dar pažymėti, kad asmenybės išsiskleidimas ne tik susijęs su visuomenine žmogaus prigimtimi, bet ir kyla iš tam tikro nepasitenkinimo savo asmens ribotumu ir siaurumu. Būna tokių momentų, kai žmogus bodisi kasdieninio gyvenimo monotoniškumo, vienodumo ir pastovumo. Ir jį kankina tai, kad jis negali juo atsikratyti, nes šis monotoniškumas pareina pirmiausia ne nuo išorinių aplinkybių, bet nuo jo paties, nuo jo prigimties, nuo negalimumo iš pagrindų pakeisti savo asmenybę. Ieškodamas išėities ir stengdamasis bent iš dalies patenkinti savo kitokio gyve-

* Tam neprieštarauja ta aplinkybė, kad meilė pririša asmenybę prie kitos asmenybės ir įneša į jos likimą tam tikrą būtinumą. Laisvė įgyvendinama kaip tik per būtinumą ir būtinumo ribose. Pačioje meilėje kaip gaivališkame troškime, polinkyje dar neglūdi laisvė. Ji yra tikrai asmenybės veiklumo variklis ir įgalina jį išreikšti, aktualizuoti savo kūrybinį pajėgumą. Bet ar asmenybė sunaudos šitą paskatą, tai pareina nuo jos pačios, ir jei ji nesunaudos, tai laisvė gali pavirsti savo priešingybe — vergija.

** Neretai pasiaukojimas — ne sunkiausias, o lengviausias kelias. Pasiaukojimui ypač linkusi moteris. Tai parodo, kad ir šita norma nėra absoliuti, neturi besąlygiškos galios konkrečiam gyvenimui. Ji turi būti konkretizuojama, taigi turi būti atsižvelgiama į asmenybės prigimtį ir vidines galimybes.

nimo, kitokios asmenybės troškimą, jis naudoja visokias priemones, kurios nors laikinai keičia jo savijautą, jo nusistatymą aplinkinio pasaulio atžvilgiu ir sukuria iliuziją, kad jis nesąs tas pats žmogus, kad jo asmenybė, jo požiūris į aplinką esmingai pasikeitęs. Tokia priemonė yra, pavyzdžiui, svaiginamieji gėralai. Smarkiai veikdami nervų sistemą ir kraujotaką, jie žymiai pakeičia psichinio gyvenimo vyksmą, išgyvenimų srovę, ir žmogui visas jo gyvenimas ir jo santykis su išoriniu pasauliu pasirodo visiškai kitoje šviesoje. Panašus rezultatas pasiekiamas ir maskarade persirengimu. Nepaprastas apsirengimas įteigia žmogui mintį arba net išitikinimą, kad kartu su rūbais pasikeitė ir visa jo asmenybė. Jis pritaiko savo laikyseną, visus savo poelgius prie būdo to asmens, kurio vaidmenį jis vaidina, ir šitie fiziniai (balso, eisenos, elgsenos) pakitimai atsiliepia ir jo psichikai ir suteikia jo potyriams, jo savijautai visai naują pobūdį. Be to, persirengęs žmogus neatpažįstamas aplinkinių, jie laiko jį kitu asmeniu ir elgiasi su juo visai kitaip. Ir kadangi jis sukelia kituose naują, jam neįprastą reakciją, tai jame dar labiau stiprėja jausmas, kad jis ne tas pats asmuo kaip anksčiau, ir tai skatina jį pasirodyti naujoje netikėtoje šviesoje. Taigi girtavimo ir maskaradų psichologija glaudžiai susijusi su žmogaus laisvės troškimu.

Kokia gi yra bendra mūsų kurso išvada?

1. Tikra konkrečioji (realioji) laisvė yra ne *statiška*, o *dinamiška*. Tatai ne būseną, kuria žmogus nieko neveikdamas galėtų ramiai gėrėtis, bet aktas, reikalaujantis iš individo nepaprasto visų jėgų įtempimo. Apie laisvę būsenos prasme galima kalbėti tikrai kaip apie laisvės galimumą, kaip apie potencialią, bet dar nerealizuotą laisvę. Jei sakoma, kad žmogus iš prigimties yra laisvas, tai reiškia, kad jis gali, pajėgiąs būti laisvas, įvykdyti laisvę savo veiksmuose. Pati realioji laisvė ne turima, bet išsilygijama ir turi būti įvykdoma iš naujo kiekvienoje reikšmingoje situacijoje. Todėl laisvė visuomet pasilieka *uždaviniu*, vis iš naujo kylančiu dorovinei asmenybei ir niekuomet galutinai neišsprendžiamu. Šitas laisvės ypatumas aiškėja iš to, kad ji esmingai susijusi su kūryba. Laisvė be kūrybos negalima, ji apsieiškia tikrai kūryboje, įvairiuose jos padaruose — meno veikaluose, pažinimo rezultatuose, dorovinio pažinimo aktuose ir t. t. Ir todėl tik iš kūrybos galima spręsti apie laisvės įvykimą. Nuo kūrybos atskirta laisvė pasidaro tuščia, bergėdžia, ji neišvengiamai išsigimsta, pavirsta savavališkumu ir net jos realumas pasidaro abejotinas ir niekuo negali būti užtikrintas.

2. Realioji laisvė iš esmės ribota *būtinumo* ir gali reikštis tik būtinumo ribose. Ji ribota ne tik ta prasme, kad negali išeiti iš žmogaus praeties ir jo aplinkos nubrėžtų ribų, t. y. kad jam prieinamos galimybės yra griežtai apribotos, bet ir ta prasme, kad žmogus kiekvienu savo gyvenimo momentu negali būti tikrai laisvas. Bet tai neturi sprendžiamos reikšmės ir neprieštarauja principiniam žmogaus laisvumui. Svarbus yra tikrai tas dalykas, kad žmogus savo laisvę aktualizuotų lemiamomis gyvenimo valandomis, tomis valandomis, kurios apsprendžia jo likimą, jo gyvybinių uždavinių įvykdymą, bendrą jo veiklos kryptį. Bet kai jis imasi realizuoti

pasirinktą uždavinį, bendra jo veiklos eiga jau yra nulemta ir priklauso nuo teleologinio būtinumo. Ir neretai darbas geriausiai sekasi kaip tik tada, kai jis vyksta šiek tiek automatiškai (tai vienodai liečia ir fizinį, ir intelektualinį darbą). Tokiais atvejais laisvės, t. y. kūrybinio sumanymo, įvykdymas reikalauja, kad žmogus pasiduootų būtinumo valdžion. Ir mes matome, kad kaip tik gyvenime tų žmonių, kurie lemiamose situacijose pajėgia parodyti tikrą laisvumą, itin aiškiai bei ryškiai pasireiškia jų likimo būtinumas. Tikra laisvė uždeda žmogui ir didelius, atsakingus uždavinius, o kiekvienas toks uždavinys griežtai sąlygoja jo gyvensenos ir veiklos kryptį bei vyksmą. Žinoma, kol žmogus neprarado sugebėjimo ir pajėgumo apsispręsti, jo likimas nėra galutinai nulemtas. Ir visados gali atsirasti tokia nauja situacija, kuri pareikalautų iš jo dvasinių jėgų įtempimo ir paskatins jį parodyti savo laisvę, iš pagrindų pakeičiant savo gyvenimo kryptį ir būdą.

3. Remiantis aukščiau apibūdinta laisvės koncepcija galima, rodos, teisingai įvertinti ir įvairias konkrečias laisvės formas — politinę (minties, spaudos, susirinkimų, rinkimų) laisvę, religinę (sąžinės) laisvę, pažinimo laisvę ir pan. Politinė, religinė, mokslinė ir t. t. laisvė, tiesą pasakius, liečia ne tiesiog žmogaus vidinį apsisprendimą, bet jo nepriklausomumą nuo jį supančios aplinkos. Niekas negali priversti žmogų tikėti arba netikėti, laikytis tokių, o ne kitokių pažiūrų. Galima tiktai kliudyti žmogui reikšti savo mintis ir savo tikėjimą ir įgyvendinti jį visoje savo veikloje. Vienok kadangi socialinė aplinka veikia ir vidinį žmogaus buvimą ir ypač per auklėjimą ir visuomenės viešąją nuomonę formuoja jo intelektą, galvosena, charakterį, elgesį, tai politinė, religinė ir kt. laisvė atsiliepia ir vidiniam žmogaus apsisprendimui. Todėl ir principinis laisvės problemos nagrinėjimas negali apsilenkti su šiais klausimais. Šių klausimų sprendimas pareina pirmiausia nuo to, kaip žiūrima į individo santykį su visuomene arba valstybe, žodžiu, su kolektyvu. Jei individas turi pirmenybę prieš kolektyvą ir savo būtis, ir savo vertės atžvilgiu, t. y. jei atskiras individas eina pamatu visuomenei ir visuomenė yra ne kas kita kaip tam tikra individų suma (visuma), ir jei, be to, žmogaus vertingumas glūdi tiktai jo individualybėje, tai politinės, religinės ir kitų panašių laisvės formų problema turi būti sprendžiama pagal tą atomistinį individualizmą, kuris atsirado XVIII amžiuje (ypač Anglijoje) ir paskui išsigalėjo XIX amžiaus politinėse teorijose. Pagal šitą pažiūrą visuomenės ir valstybės funkcija baigiasi tuo, kad jos turi apsaugoti individo gyvybę, saugumą ir taip sutvarkyti socialinius santykius, kad kiekvienas žmogus galėtų netrukdomas lavinti bei skleisti savo individualybę ir gyventi taip, kaip jam patinka, t. y. pagal savo individualius interesus ir polinkius. Todėl individo veikla visose kultūros srityse turi būti kuo mažiausiai varžoma, ji turi būti laisva. Valstybė arba visuomenė turi teisės riboti ir varžyti individo laisvę vien tiek, kiek ji nesuderinama su kitų individų laisve ir gresia jų gyvybiniams interesams. Vadinasi, pagal šitą teoriją valstybė ir visuomenės santvarka atlieka tiktai pagalbinę funkciją. Ir todėl visi svarbiausi kultūros reikalai iš principo nerūpi valstybei, jų

tenkinimas turi būti privačių žmonių rankose. Religija, mokslas, menas, auklėjimas ir pan. tėra grynai privatūs dalykai.

Tačiau vargu ar galima pasitenkinti šita individualistine teorija. Gilesnė visuomenės ir valstybės analizė parodo, kad visuomenė ir valstybė — tai ne mechaniškos, bet organiškos visybės, turinčios savo ypatingą sąrangą ir gyvenančios pagal savo ypatingą dėsningumą, kuris iš esmės skiriasi nuo atskiro individo gyvensenos. Be to, kaip mes matėme, pats individas esmingai susijęs su visuomene. Jis aktualizuoja ir pareiškia savo asmenybę tik būdamas kolektyvo nariu ir bendraudamas su kitais kolektyvo nariais. Kolektyvas ir individas apsprendžia kits kitą, ir ne tik kolektyvo santvarka turi atsižvelgti į individo interesus ir reikalus, bet ir individas turi skaitytis su kolektyvo reikalavimais ir suderinti savo gyvenseną su kolektyvo buvimo būdu. Pagaliau iš organinės kolektyvo struktūros aiškėja, kad jis atlieka ne tik pagalbinę funkciją, bet turi ir savo ypatingus kultūrinius uždavinius, kurie liečia ir atskirą individą, jo gyvenimą bei veiklą ir kurie gali būti įvykdomi tiktai pačių individų*. Bet jei mes pripažinsime, kad pati valstybė yra svarbiausias kultūros veiksnys ir turi savo ypatingą kultūrinį pašaukimą, tai aišku, kad individo, kaip kolektyvo nario, išorinė laisvė negali būti nerišota, ji turi būti suderinta su valstybės kultūrine veikla ir šiek tiek jai subordinuota. Koks turi būti santykis tarp valstybės ir individo idealioje kolektyvo santvarkoje, vargu ar galima tiksliai ir konkrečiai apibrėžti. Tai pareina pirmiausia nuo esamosios istorinės situacijos ir nuo aktualių valstybės uždavinių. Būna tokių momentų (pavyzdžiui, kada kolektyvui gresia rimtas pavojus iš išorės arba radikalių ekonominių bei socialinių reformų metu), kai individuali laisvė turi būti griežtai varžoma bei ribojama ir visi jos pasireiškimai, kurie galėtų kenkti kolektyvo labai, energingai paraližuojami (pavyzdžiui, proletariato diktatūra socialistinėje santvarkoje). Bet, šiaip ar taip, toks laisvės suvaržymas turi savo ribas (savo maksimumą), už kurių jis pasidaro kenksmingas ir gali pasiekti tik priešingų (neigiamų) rezultatų. Jisai niekuomet neturi nustelbti ir užslopinti individualaus veiklumo bei aktyvumo šaltinio. Kitaip jis sužaloja ir panaikina tai, kuo remiasi paties kolektyvo veiklumas ir pajėgumas augti ir plėstis. Jei individas netenka savo kūrybinių jėgų, tai ir kolektyvas nesugeba žengti pirmyn. Kolektyvas, susidedas iš individų-automatų, yra negyvas ir nedalyvauja kultūriniame gyvenime.

Kadangi ne visos išorinės laisvės formos vienodai glaudžiai surištos su asmenybės aktyvumu, tai ir varžymo riba nėra visur ta pati. Pavyzdžiui, gryno pažinimo srityje joks suvaržymas neleistinas, nes pažinimas, kuriam nustatomos absoliučios ribos, nustoja buvęs tikru pažinimu, tiesos ieškojimu, jis pavirsta tam tikra dogma arba iš anksto nustatytų supozicijų patikrinimu bei pamatavimu. Panašiai ir religijos srityje laisvė turi būti kuo mažiausiai varžoma. Vienintelis čia leistinas varžymas — tai reli-

---

* Visuomenė, valstybė — tai ne vien fizinis ir biologinis, bet ir dvasinis organizmas, objektyviosios dvasios apraiška.

ginis auklėjimas, t. y. auklėjimas tam tikros tikybos, konfesijos ribose. Bet ir čionai religinio auklėjimo poveikis neturi būti toks, kad nuslopintų arba paneigtų savarankišką dvasios bei proto veiklumą. Dorovės ir teisės sferoje išorinės laisvės ribos jau žymiai siauresnės, nes nei visuomenė, nei valstybė negali pripažinti ir toleruoti tokio elgesio, kuris prieštarauja pačios visuomenės ir valstybės doroviniam ir juridiniam pagrindui. Todėl ir politinės laisvės ribos, kiek, žinoma, jos suderinamos su visų piliečių lygybe, yra reliatyvios ir kintamos. Ir laikinas politinės laisvės (spaudos, susirinkimų ir t. t.) apribojimas gali būti pakankamai pamatuojamas ir pateisinamas. Bet, žinoma, toks laisvės apribojimas negali būti laikomas normaliu dalyku, normalia padėtimi, kuri turėtų būti nuolat palaikoma, nes ji neigiamai atsilies į piliečių visuomeninį veiklumą ir neleis jiems parodyti savarankišką iniciatyvą. Individuo santykį su valstybe (kolektyvu) apsprendžia pirmiausia ne tai, ką valstybė individui draudžia daryti, o tai, ko ji iš jo *reikalauja*. Ir šitie reikalavimai uždeda individui ypatingas ir atsakingas visuomenines pareigas, kurios žymiai suvaržo jo individualią laisvę. Tačiau šitose pareigose glūdi ir įvairiausi kultūriniai uždaviniai, kurie įgalina jį pareikšti savo kūrybines jėgas. Kartu su naujomis pareigomis plėtėja ir individo (asmenybės) kūrybos sfera. Todėl individo sąryšis su kolektyvu ne tik siaurina jo išorinės ir individualios laisvės sferą, bet kartu ir atveria jam naujas laisvos kūrybos galimybes. Ir tai niekuomet nereikia išleisti iš akių. Išorinė laisvė — tai vien laisvės galimumas. Ir kas mano, kad jis laisvas todėl, kad gyvena demokratinėje valstybėje ir naudojami visomis išorinės laisvės gėrybėmis (tikybos, pažinimo, spaudos, susirinkimų ir kt. laisve), tas klysta ir pasiduoda kenksmingai iliuzijai, t. y. supainioja laisvės galimumą su laisvės realybe. Galbūt jis kaip tik visiškai nelisvas ir yra arba savo praeities, arba vyraujančios visuomeninės nuomonės valdžioje. Tikra laisvė greičiausiai pasiekiamą toli gražu ne toms aplinkybėms, kurios žmogui palengvina visų jo reikalų patenkinimą. Neretai atsitinka, kad palankios aplinkybės lepija žmogų, silpnina jo energiją, tuo tarpu toks auklėjimas ir tokia visuomeninė santvarka, kuri daug iš jo reikalauja, jį drausmina, išlavina jo atsparumą ir sužadina kūrybinius jo sugebėjimus. Žmogaus gyvenimo ribose tikroji laisvė kyla tik iš būtinumo ir nuo būtinumo neatskiriama.

* * *

Žinoma, visa tai, kas pasakyta apie laisvės problemą, toli gražu dar nėra išsamus jos sprendimas. Išdėstyta koncepcija tik nubrėžia ir iškelia tam tikrus esminius jos aspektus. Negalėdamas toliau tęsti laisvės problemos nagrinėjimą, pasitenkinsiu tik nurodydamas kai kuriuos svarbius dar neišaiškintus momentus.

I. Mes matėme, kad laisvė turi teigiamą ir neigiamą reikšmę. Abidvi reikšmės neatskiriamos viena nuo kitos. Kaip tai rodo kūryba, kurti nauja galima tik išeinant iš ribų to, kas sena, ir šia prasme paneigiant tai, kas paprastai apsprendžia žmogaus elgesį, t. y. tai, ką jam nurodo praeities

patyrimas, jo įgimti arba įgyti palinkimai, jo įpročiai ir aplinkos įtaka. Norint tiksliai nusakyti laisvės problemą, reikia vienodai atsižvelgti ir į vieną, ir į antrą momentą, nes neigiama laisvės reikšmė sąlygoja teigiamą. Teorijos, kurios svarsto laisvės problemą, dažniausiai klysta tuo, kad iškelia vieną momentą ir nepaiso antro. Antai tradicinė teorija, kuri buvo suformuluota viduramžių filosofų, pabrėžia pirmiausia neigiamąjį momentą. Tatai — *libero arbitrio indifferentia* teorija. Žmogaus laisvė reiškia tai, kad jis iš dviejų galimybių ką nors daryti esamoje padėtyje vienodai gali pasirinkti vieną arba kitą. Iš esmės valiai abi galimybės yra indiferentiškos. Taigi valios aktas yra nepamatuotas ir nemotyvuotas. Tačiau tuo nusakomas tik vienas valios aktų aspektas — tai, kad prieš pasirinkdama vieną galimybę valia yra nedeterminuota. Bet aišku, kad pasirinkusi valia jau yra determinuota. Vadinasi, laisvą valią negalima apibūdinti kaip niekuo nedeterminuotą valią. Priešingai, išeina taip, kad valia kaip tik nėra laisva, nes jei ji abejinga bet kuriai galimybei, tai ji neveikli ir negali apsispręsti, bet tada tenka pripažinti, kad valią veikiantys motyvai apsprendžia ją kaip išorinės jėgos. Tada atsiranda Buridano asilo paradoksas: jei iš kairės ir dešinės pusės nuo asilo bus padėtos dvi visiškai vienodos gniūžtės šieno, tai jis pastips iš bado, nes neturės jokių motyvų, kurie leistų teikti pirmenybę vienai iš jų. Todėl tenka pripažinti, kad ir laisva valia turi savo ypatingą determinaciją, kurią tada reikia skirti nuo nelaisvos valios determinacijos. Taip, ypač pradendant nuo I. Kanto laikų, ir sprendžia klausimą kitos teorijos. Tatai ne priežastinė, o teleologinė determinacija, kur praeitis neapsprendžia ateities vienareikšmiškai. Šita nauja determinacijos forma, kaip mes matėme, nešalina priežastinės determinacijos, bet remiasi ja; o priežastinė determinacija yra abejinga tos aukštesnės determinacijos atžvilgiu. Tatai yra teigiama laisvės prasmė: žmogus nėra pajungtas mechaniniam būtinumui, jis gali pasirinkti vieną arba kitą vertybę. Tačiau jis gali ir nepasirinkti, nes pačios vertybės jo neverčia, jis pats apsisprendžia jų atžvilgiu. Šia prasme žmogus yra *causa sui*, taigi šia prasme pasiryžimo aktas neturi būtinos priežasties arba motyvo. Bet tatai reiškia, kad valia turi būti laisva ir neigiama prasme, kad vienos teleologinės determinacijos nepakanka valios apsisprendimui aiškinti. Tikra laisvė yra asmenybės laisvė, o asmenybė yra laisva nepriklausydama tiek nuo mechaninio priežastingumo, tiek nuo vertybių privalomumo. Vadinasi, iš laisvės prigimties jokių būdu negali būti pašalintas ir neigiamas momentas (pasirinkimo laisvė). O kaip tik šitame momente (*causa sui*) glūdi tam tikras iracionalumas, kurį iki šiol nė viena teorija negalėjo pašalinti arba išaiškinti. Todėl tuo tarpu ir tenka laisvę nusakyti iš jos teigiamos pusės, būtent iš jos kūrybinio pajėgumo, iš jos padarinių, iš jos vaisių.

II. Su šituo keblumu surištas kitas, ne mažiau svarbus. Jei mes remiamės schema:

teleologinis ryšys — sąmonė (psichika)

priežastinis ryšys — fizinis pasaulis

tenka dar išsiaiškinti, kaip laisvas valios apsisprendimas gali kištis į įvy-

kių eigą ir ją veikti. Iš tikrųjų, kiekvienas valios aktas, apsisprendimas kartu yra ir veiksmas, kuris vienaip ar kitaip reiškiasi ir fiziniame pasaulyje visų pirma kaip tam tikras fiziologinis procesas nervų sistemoje. Fiziologiniai procesai susideda iš cheminių, elektrinių ir kitų fizinių vyksmų, kurie valdomi priežastingumo. Vadinasi, ir valios aktas turi pavirsti vienu iš šio proceso komponentų. Bet koks tai bus komponentas? Jis turi būti fizinis, nes fizinius reiškinius gali veikti tik fiziniai reiškiniai (jie sudaro uždara sistemą — tai supozicija, kuria, kiek mes žinome, remiasi gamtos mokslai). Kita vertus, šitas komponentas yra visiškai kitokios rūšies, nes plaukia iš kito būties sluoksnio ir prisideda prie fizinių aplinkybių kaip kažkas nauja. Jei sakysime, kad šitas naujas veiksnys nėra koordinuotas su kitais fiziniais veiksniais, o tik keičia fizinių jėgų kryptį, reguliuoja juos — taip, kad būtų pasiektas numatytas tikslas, tai tokio atsakymo neužteks, nes pakeisti proceso kryptį, reguliuoti fizinių jėgų sąveiką gali tiktai jėga, kuri pati yra fizinė. Žodžiu, pasilieka neaišku, kaip valios aktas pavirsta fiziniu veiksmu. Čia valios laisvės problema atsiremia į kūno ir psichikos santykio, o kartu ir į organinės gyvybės tikslingumo problemą. Ir čia galima tik pastebėti, kad organiniai procesai apskritai vyksta tikslingai, nes reguliuojami organizmo kaip visybės, bet kiekvienas atskiras procesas vyksta pagal priežastingumo ryšį, taigi yra vienareikšmiškai sąlygotas. Į šią problemą mes dabar negalime gilintis (nes ir paties priežastingumo sąvoka dar nėra visiškai išaiškinta; galbūt ir neorganinėje gamtoje viešpatauja tam tikri struktūriniai — visybės — dėsniai).

III. Pagaliau reikia įsidėmėti ir tuos fenomenus, kurie rodo, kad kūryba ne visuomet yra lydima laisvumo jausmo, taigi kad kūryba ne visuomet sutampa su asmenybės laisve. Šio kurso pradžioje minėjome, kad būna atvejų, kai, pavyzdžiui, poetas arba menininkas išgyvena kūrybinį procesą kaip tokį procesą, kuris nepriklauso nuo jo sąmoningos valios, kai jam rodomi, kad kažkokia aukštesnė nežinoma jėga verčia jį kurti ir tvarko bei reguliuoja patį kūrybinio sumanymo realizavimą. Tatai yra įkvėpimo, inspiracijos fenomenas. Žinoma, tai dar neįrodo, kad tokia kūryba nėra laisva, nes tikra, reali laisvė toli gražu nesutampa su laisvumo jausmu, su nusimanymu apie laisvę. Bet, antra vertus, šitie faktai nurodo į sąmonės ryšį su sąmone, į jos pareinamybę nuo sąmonės, o sąmonė savo ruožtu riša individą, sąmoningą asmenybę su socialine aplinka ir su tomis organinėmis potencijomis, kurios yra individo paveldėtos. Vadinasi, čia iškyla visa krūva svarbių problemų, kurios esamoje biologijos ir psichologijos stadijoje nesiduoda išsamiai sprendžiamos. Kiekvienu atveju tie duomenys, kuriais mes dabar disponuojame, rodo, kad asmenybė (individuali sąmonė) nėra tokia užbaigta ir savarankiška sistema kaip tai mums paprastai atrodo. Todėl ir laisvės problemoje lieka dar daug neišaiškintų klausimų.

IV. Kaip į laisvės problemą žiūri dialektinis materializmas? Laisvė čia pripažįstama ta prasme, kad žmogus sugeba pažinti gamtos dėsnius, o pažinęs gali jais naudotis savo praktinėje veikloje. Kol mes nežinome

gamtos dėsnių, jis veikia nepriklausomai nuo mūsų pažinimo, paverčia mus aklo būtinumo vergais. Bet kai tik mes esame pažinę tą dėsnių, kuris veikia nepriklausomai nuo mūsų valios ir sąmonės, mes tampame gamtos valdovai. Valios laisvė — tai žinojimu pagrįstas valios aktas. Laisvė — tai sugebėjimas valdyti save ir gamtą, pagrįstas gamtos būtinumo pažinimu, tai įsisąmonintas būtinumas. Nesuvokus būtinumo, negali būti ir tikros laisvės. Ką tai reiškia? Kad žmogus, žinodamas gamtos dėsnius, gali jais naudotis savo sumanymams įvykdyti. Vadinasi, teleologinis ryšys pagrįstas priežastiniu ryšiu, jo žinojimu. Šitas žinojimas keičia žmogaus padėtį: iš vergo jis pasidaro valdovu. Šia prasme ne tik būtis apsprendžia sąmonę, bet ir sąmonė — būtį. Aukštesniosios struktūros remiasi žemesniosiomis, bet turi savo ypatingą dėsningumą, kuris negali būti išvestas iš žemesnio sluoksnio dėsningumo. Tam tikras laisvės problemos aspektas — tai laisvė kaip socialinis reiškiny; ji turi reikštis, objektintis, kitaip ji nėra tikra, pilna laisvė.